समासस्य प्रकारभेदाः उदाहरणानि च

Presentation By
Kousik Patra
Assistant Professor
Department of Sanskrit
Saltora Netaji Centenary College
Saltora, Bankura, West Bengal, 722158
Mobile No : 7872177720
E-mail ID: patrakousikjrf@gmail.com

समास के नियम

समसनं समासः

- अव्ययीभावः
- तत्पुरुषः
  - कर्मधारयः
    - द्विगुः
  - नञ्
- बहुव्रीहिः
- द्वन्द्वः

अव्ययीभावः	पूर्वपदप्रधानः अव्ययीभावः	अधिहरि
तत्पुरुषः	उत्तरपदप्रधानः तत्पुरुषः	राजपुरुषः
बहुव्रीहिः	अन्यपदप्रधानः बहुव्रीहिः	पीताम्बरः
द्वन्द्वः	उभयपदप्रधानः द्वन्द्वः	रामकृष्णौ

कर्मधारय:	उपमानोपमेय: कर्मधारय:	घनश्याम:
द्विगु:	संख्यापूर्व: द्विगु:	पञ्चपात्रम्
नञ्	निषेधार्थबोधक: नञ्	असमर्थ:
मध्यपदलोपी	मध्यपदस्य लोप:	शाकपार्थिव:

अव्ययीभाव: -

पूर्वपदप्रधानोऽव्ययीभाव: ।

अर्थात् अव्ययीभावसमासे पदद्वयं भवति ।

प्रथमं पदमव्ययं तथा उत्तरपदं सुबन्तं भवति । समासे सति पदद्वयमपि अव्ययं भवति ।

क्र.	अव्ययम्	अर्थः	विग्रहवाक्यम्	समस्तं पदम्
1	अधि	विभक्त्यर्थे	हरौ इति	अधिहरि
2	उप	समीपे	गंगायाः समीपम्	उपगंगम्
3	सु	समृद्धौ	मद्रानां समृद्धिः	सुमद्रम्
4	दुर्	व्यृद्ध्यर्थे	यवनानां व्यृद्धिः	दुर्यवनम्
5	निर्	अभावे	विघ्नानामभावः	निर्विघ्नम्
6	अति	अत्यये	बाधायाः अत्ययः	अतिबाधम्
7	अति	असम्प्रति	क्रोधः सम्प्रति न युज्यते	अतिक्रोधम्
8	इति	शब्दप्रादुर्भावे	हरेः प्रादुर्भावः	इतिहरि
9	अनु	पश्चात्	गृहस्य पश्चात्	अनुगृहम्
10	अनु	योग्ये	रूपस्य योग्यम्	अनुरूपम्

कर्मधारयः -

तत्पुरुषस्य भेदः कर्मधारयः । कर्मधारयस्य भेदः द्विगुः ।

कर्मधारयसमासे पदद्वयं भवति, परम् उभयोः पदयोः लिङ्गं, वचनं, विभक्तिश्च समाना भवति । अत्र विशेष्य-विशेषणयोर्मध्ये, उपमान-उपमोययोर्मध्ये च समासः भवति । कर्मधारयः अपि सप्तविधः भवति।

क्र.	प्रकारः	विग्रहवाक्यम्	समस्तं पदम्
1	विशेषणपूर्वपदम्	नीलम् उत्पलम् पीतम् अम्बरम्	नीलोत्पलम् पीताम्बरम्
2	विशेष्यपूर्वपदम्	वैयाकरणानां खसूचिः	वैयाकरणखसूचिः मयूरव्यंसकः

क्र.	प्रकार:	विग्रहवाक्यम्	समस्तं पदम्
3	विशेषणोभयपदम्	पूर्वं स्नात: पश्चात् अनुलिप्त:	स्नातानुलिप्त: पीतप्रतिबद्ध:
4	उपमानपूर्वपदम्	घन इव श्याम: कर्पूर इव गौर:	घनश्याम: कर्पूरगौर:
5	उपमानोत्तरपदम्	पुरुष: व्याघ्र इव कर इव किसलय:	पुरुषव्याघ्र: करकिसलय:
6	सम्भावना पूर्वपदम्	गुण इव बुद्धि: आलोक इव शब्द:	गुणबुद्धि: आलोकशब्द:
7	अवधारणपूर्वपदम्	विद्या एव धनम् क्षमा एव शस्त्रम्	विद्याधनम् क्षमाशस्त्रम्

तत्पुरुष:-

यस्मिन् समासे उत्तरपदं प्रधानं भवति स: तत्पुरुषसमास: ।

अत्र पदद्वयं भवति । प्रथमं पदं विविधासु विभक्तिषु भवति तथा अपरं पदं द्वतीयात: सप्तमीं पर्यन्तं भवति । अर्थात् अत्र द्वितीयान्तमारभ्य सप्तम्यल्तं यावत् पूर्वपदै: सह सुबन्त: समस्यते ।

द्वितीयातत्पुरुष:

श्रित:, अतीत:, पतित:, गत:, अत्यस्त:, प्राप्त:, आपन्न: इत्यादिभि: सह द्वितीयान्तं पूर्वपदं समस्यते ।

विग्रहवाक्यम्	समस्तं पदम्	विग्रहवाक्यम्	समस्तं पदम्
कष्टं श्रित:	कष्टश्रित:	ग्रामं गत:	ग्रामगत:
कालम् अतीत:	कालातीत:	संकटम् अत्यस्त:	संकटात्यस्त:
कूपं पतित:	कूपपतित:	सुखं प्राप्त:	सुखप्राप्त:
दुखम् आपन्न:		दुखापन्न:	

तृतीयातत्पुरुषः

तृतीयान्त- अर्थ-कृत्-गुणवचनेन अर्थशब्देन, हीन-छिन्न-भिन्न-रहित-शून्य-युक्त-रचित-कृत्-दग्ध-हृत-विद्ध-दंष्ट्र-आवृत-प्रणीत्- आच्छन्न-सदृश-सम-पूरव-कलह-मिश्रित-सहितादिभिश्च तृतीयान्तं पूर्वपदं समस्यते। अर्थादत्रापि पदद्वयं भवति, पूर्वपदं तृतीयान्तं भवति परमुत्तरपदं प्रधानं भवति।

विग्रहवाक्यम्	समस्तं पदम्	विग्रहवाक्यम्	समस्तं पदम्
शंकुलया खण्डः	शकुलाखण्डः	धान्येन अर्थः	धान्यार्थः
धनेन हीनः	धनहीनः	शस्त्रेण छिन्नः	शस्त्रच्छिन्नः
नखैः भिन्नः	नखभिन्नः	बुद्ध्या रहितः	बुद्धिरहितः
ज्ञानेन शून्यः	ज्ञानशून्यः	चन्दनेन युक्तः	चन्दनयुक्तः

विग्रहवाक्यम्	समस्तं पदम्	विग्रहवाक्यम्	समस्तं पदम्
पाणिनिना प्रणीतम्	पाणिनिप्रणीतम्	कालिदासेन कृतम्	कालिदासकृतम्
अग्निना दग्धम्	अग्निदग्धम्	चौरैः हृतम्	चौरहृतम्
शरेण विद्धः	शरविद्धः	सर्पेण दंष्टः	सर्पदंष्टः
वस्त्रेण आवृतः	वस्त्रावृतः	व्यासेन रचितम्	व्यासरचितम्
मेघेन आच्छन्नः	मेघाच्छन्नः	मात्रा सदृशी	मातृसदृशी
क्रोधेन समः	क्रोधसमः	मासेन पूर्वः	मासपूर्वः
वाचा कलहः	वाक्कलहः	जलेन मिश्रितः	जलमिश्रितः
भार्यया सदृशः		भार्यासदृशः	

चतुर्थीतत्पुरुषः

तादर्थ्यार्थे बलि-हित-सुख-रक्षितादिसुबन्तपदैः सह चतुर्थन्तपदस्य समासः चतुर्थीतत्पुरुषसमासः भवति ।

विग्रहवाक्यम्	समस्तं पदम्	विग्रहवाक्यम्	समस्तं पदम्
यूपाय दारुः	यूपदारुः	द्विजाय अर्थम्	द्विजार्थम्
काकाय बलिः	काकबलिः	गोभ्यः रक्षितम्	गोरक्षितम्
राष्ट्राय हितम्	राष्ट्रहितम्	पित्रे सुखम्	पितृसुखम्

पञ्चमीतत्पुरुषः

पञ्चमी भयेन । अर्थात् भयादिसुबन्तपदैः सह पञ्चम्यन्तपदस्य समसनं पञ्चमीतत्पुरुषसमासः भवति

विग्रहवाक्यम्	समस्तं पदम्	विग्रहवाक्यम्	समस्तं पदम्
चौराद् भयम्	चौरभयम्	रोगाद् मुक्तः	रोगमुक्तः
ग्रामाद् आगतः	ग्रामागतः	सुखाद् अपेतः	सुखापेतः
वृक्षात् पतितः	वृक्षपतितः	राज्यात् भ्रष्टः	राज्यभ्रष्टः
धर्मात् च्युतः	धर्मच्युतः	गृहात् निर्गतः	गृहनिर्गतः

षष्ठीतत्पुरुषः

स्वस्वामिभावादिवाचकेन षष्ठ्यन्तपदेन सह सुबन्तपदं समस्यते । अर्थात् अत्र समर्थः पदविधिः इति नियमेन सुबन्तेन सह षष्ठ्यन्तपदस्य समासः भवति ।

विग्रहवाक्यम्	समस्तं पदम्	विग्रहवाक्यम्	समस्तं पदम्
राज्ञः पुरुषः	राजपुरुषः	गंगायाः जलम्	गंगाजलम्
ब्राह्मणस्य पुत्रः	ब्राह्मणपुत्रः	गवां शाला	गोशाला
सर्वेषाम् उदयः	सर्वोदयः	देशस्य रक्षा	देशरक्षा

सप्तमीतत्पुरुषः

सप्तमी शौण्डैः । अर्थात् शौण्ड-धूर्त्त-कितव-प्रवीण-संवीत-पटु-पण्डित-कुशल-निपुण-सिद्ध-शुष्कपक्वादिभि:सुबन्तैः सह सप्तम्यन्तं पदं समस्यते यत्र तत् सप्तमीतत्पुरुषः ।

विग्रहवाक्यम्	समस्तं पदम्	विग्रहवाक्यम्	समस्तं पदम्
दाने शौण्डः	दानशौण्डः	क्रियायां धूर्तः	क्रियाधूर्तः
द्यूते कितवः	द्यूतकितवः	धर्मे प्रवीणः	धर्मप्रवीणः
रणे संवीतः	रणसंवीतः	व्यवहारे पटुः	व्यवहारपटुः
शास्त्रे पण्डितः	शास्त्रपण्डितः	कार्ये कुशलः	कार्यकुशलः
धर्मे कुशलः	धर्मकुशलः	योगे सिद्धः	योगसिद्ध
आतपे शुष्कः	आतपशुष्कः	स्थाल्यां पक्वः	स्थालीपक्वः

नञ् समास:

तत्पुरुष का भेद नञ् समास है।

जब निषेधार्थ बोध के लिए न, अन, अ पद का प्रयोग होता है तो वहां नञ् समास होता है। इसमें पूर्ववर्ण यदि व्यञ्जन होता है तो अ तथा स्वर हो तो अन का प्रयोग होता है। कदाचित् न का भी प्रयोग होता है।

विग्रहवाक्यम्	समस्तं पदम्	विग्रहवाक्यम्	समस्तं पदम्
न शान्तिः	अशान्तिः	न समर्थः	असमर्थः
न शक्तम्	अशक्तम्	न लौकिकम्	अलौकिकम्
न आगतः	अनागतः	न आदिः	अनादिः
न अन्तः	अनन्तः	न ईश्वरः	अनीश्वरः
न आकृतिः	अनाकृतिः	न एकधा	अनेकधा

Reference

- https://m.facebook.com/groups/175761639431936/permalink/930547537286672/?sfnsn=wiwspwa&mibextid=VhDh1V

धन्यवादः